

Б65

3159p

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА

БІСОВЕЦЬКА ТЕТЯНА ВАЛЕРІЙВНА

УДК 81'373.23:811.161.2:811.162.1:811.112.2

АСОЦІАТИВНО-ТЕМАТИЧНІ ПОЛЯ
НОМІНАЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО СТАТУСУ ЛЮДИНИ
В УКРАЇНСЬКІЙ, ПОЛЬСЬКІЙ ТА НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ:
СЕМАНТИКО-ГЕНЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

НБ НПУ

100068544

Лібісу

Київ – 2011

7609

НБ НПУ ім. М.П. Драгоманова

Дисертацією є рукопис

Робота виконана на кафедрі теорії та практики перекладу романо-германських мов Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник –

доктор філологічних наук, професор
Корольова Алла Валер'янівна,
Київський національний лінгвістичний університет,
завідувач кафедри теоретичної і прикладної
лінгвістики та української філології

Офіційні опоненти:

доктор філологічних наук, професор
Левицький Андрій Едуардович,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка, Інститут філології,
професор кафедри теорії та практики
перекладу з англійської мови

кандидат філологічних наук, доцент
Школа Галина Миколаївна,
Бердянський державний педагогічний університет
ім. П. Д. Осипенко, доцент кафедри
загального мовознавства та слов'янської філології

Захист відбудеться “8” лютого 2011 р. о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.15 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “5” лютого 2011 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т. С. Толчєєва

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Дисертаційне дослідження присвячено вивченню асоціативно-тематичних полів номінацій соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах із позицій семантико-генетичного підходу. У роботі виявлено тенденцію до ширшої семантики номінацій соціального статусу людини в асоціативному полі, порівняно з тематичним, у трьох мовах: українській, польській та німецькій; проаналізовано ядро-периферійну організацію тематичного поля номінацій соціального статусу людини та здійснено реконструкцію їхньої зовнішньої і внутрішньої форм як знаків первинного і вторинного семіозису; за результатами вільного асоціативного експерименту здобуті реакції на слова-стимули первинних номінацій соціального статусу людини об'єднано в ЛСГ асоціативного поля у кожній із зіставлених мов.

Сучасна теорія номінації характеризується такими аспектами у вивченні одиниць різних тематичних і лексико-семантичних груп: *словотвірним* (Т. Всядіна, В. Горпинич, О. Земська, О. Кровицька, Г. Кустова, А. Мамрак, A. Feine, W. Fleischer); *ономасіологічним* (В. Гак, Г. Дідківська, О. Кубрякова, Н. Мігіріна, А. Мойсієнко, О. Селіванова, Г. Школа, D. Buttler, T. Smółkowa); *мотиваційним* (Ф. Бацевич, О. Білінова, Т. Кияк, О. Падучева, І. Улукханов); *функціональним* (Г. Вокальчук, Є. Карпіловська, А. Левицький, Т. Наумова, О. Тараненко, Г. Шиманович, A. Stedje); *аксіологічним* (Т. Гончарова, Т. Космеда, М. Яценко); *конотативним* (А. Барабуля, Г. Мінчак, В. Телія, J. Istiaquine).

Останнім часом спостерігається посилена увага учених до аналізу тих номінацій, що іменують людину: 1) як суспільний феномен у різних соціумах: зіставлено функції імен діяча в російській та українській мовах (А. Мамрак), національну специфіку семантики найменувань особи – в російській та англійській (О. Маклакова), назви осіб за професією й соціальним статусом – у французькій та російській (О. Кашпур), терміни спорідненості – в російській та чеській (Н. Микитенко); 2) як носія соціальних стереотипів: професійних (Т. Zgółka, H. Zgółkowa), статеві-вікових (М. Karwatowska), національних (Т. Голікова, І. Голубовська, І. Кобозєва, О. Кузіна, О. Маклакова, І. Привалова, С. Тер-Мінасова, J. Bartmiński, J. Misiukajtis). Соціальний статус людини науковці досліджують переважно у психолінгвістичному аспекті (Л. Йорданова, В. Карасик, О. Леонтьєв, Р. Фрумкіна).

На сьогодні відкритим залишається питання щодо ефективності застосування лише етнопсихолінгвістичної методики аналізу номінацій на позначення особи та її соціальних характеристик, зокрема асоціативного експерименту (В. Белянін, О. Залевська, Ю. Караулов, О. Леонтьєв, С. Мартінек, Я. Пузиренко, Д. Терехова, Р. Фрумкіна, J. Bartmiński, R. Gawarkiewicz, M. Karwatowska, I. Kurcz, I. Szpyra-Kozłowska). Результати проведених експериментів свідчать про необхідність розробки комплексної методики зіставлення номінацій соціального статусу людини в різних мовах з урахуванням особливостей їхнього походження та набуття вторинної семантики під впливом мовних і позамовних чинників.

Актуальність дисертаційної роботи зумовлена антропоцентричною спрямованістю сучасної лінгвістики до вивчення питань взаємозв'язку мови і суспільства загалом та потребою комплексного аналізу однієї з найважливіших тематичних груп лексики носіїв різних мов, що відображає у своїй семантиці стереотипи соціальної структури їхніх суспільств зокрема. Послання порівняльно-історичного й зіставно-типологічного підходів до вивчення українських, польських і німецьких номінацій соціального статусу людини є необхідним для здійснення реконструкції їхньої зовнішньої та внутрішньої форми, а також для виявлення спільних закономірностей і відмінностей, яких вони набули у процесі функціонування у кожній із лінгвокультур.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до тематичного плану науково-дослідних робіт Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету в рамках наукової теми "Мовні, культурні та концептуальні моделі світу германських та слов'янських мов" (тему дисертації затверджено вченою радою Рівненського інституту слов'янознавства Київського славистичного університету, протокол № 4 від 28 листопада 2006 р. та бюро Наукової ради "Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності" Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України, протокол № 2 від 26 квітня 2007 р.).

Метою дисертації є семантико-генетична характеристика номінацій тематичного поля "соціальний статус людини" в українській, польській та німецькій мовах, а також їхнє зіставлення в асоціативному полі.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань:

- визначити психолінгвістичні засади вивчення номінацій соціального статусу людини як знаків первинного і вторинного семіозису;
- розробити методику зіставлення номінацій соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах;
- виявити семантичну основу номінацій тематичного поля "соціальний статус людини" в українській, польській та німецькій мовах;
- здійснити генетичну реконструкцію номінацій соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах;
- проаналізувати ядерно-периферійну організацію асоціативного поля номінацій соціального статусу людини на основі здобутих результатів вільного асоціативного експерименту, проведеного із носіями трьох мов;
- встановити спільні закономірності та відмінності у структурі тематичного й асоціативного полів досліджуваних номінацій в українській, польській та німецькій мовах.

Об'єктом дослідження є номінації соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах.

Предметом – семантичні й генетичні характеристики номінацій соціального статусу людини, а також асоціативні парадигматичні й синтагматичні зв'язки цих одиниць в українській, польській та німецькій мовах.

Джерельною базою дисертації є: Словник української мови: в 11 т. (І. Білоділ); Великий тлумачний словник сучасної української мови онлайн (В. Бусел), Słownik języka polskiego (W. Doroszewski); Słownik języka polskiego (S. Dubisz, E. Sobol), Duden Das große Wörterbuch der deutschen Sprache: in 10 Bänden; Duden Deutsches Universalwörterbuch; Етимологічний словник української мови: у 7 т. (О. Мельничук), Етимологический словарь русского языка: в 4 т. (М. Фасмер), Etymologiczny słownik języka polskiego (A. Bańkowski), Etymologisches Wörterbuch des Deutschen (W. Pfeifer). Фактичний матеріал дисертації становлять 3000 номінацій (по 1000 од. у кожній мові). Джерелом дослідницького матеріалу є результати вільного асоціативного експерименту, проведеного із носіями української, польської та німецької мов (отримано 21 300 реакцій від 300 інформантів).

Методи дослідження. Метод польового моделювання дав змогу виявити ядерні й периферійні значення номінацій соціального статусу людини в тематичному й асоціативному полях; зіставно-типологічний метод – закономірності й відмінності у структурі тематичного поля номінацій соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах; порівняльно-історичний – реконструювати зовнішню і внутрішню форми зіставляваних номінацій; методика компонентного аналізу застосовувалася для виявлення семних характеристик номінацій тематичного поля “соціальний статус людини” як знаків первинного і вторинного семіозису; методика вільного асоціативного експерименту для визначення репертуару слів, асоціативно поєднаних зі словами-стимулами в ЛСГ асоціативного поля “соціальний статус людини”; кількісного аналізу – реєстру здобутих реакцій на слова-стимули номінацій соціального статусу людини у досліджуваних мовах.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що в роботі вперше встановлено: спільні закономірності семантичної основи номінацій асоціативно-тематичних полів “соціальний статус людини” у зіставляваних мовах (5 ядерних ЛСГ первинних номінацій тематичного поля: “професія та рід занять”, “національність і територіальні ознаки”, “сімейні стосунки, кривість та свояцтво”, “дворянське звання, звання володаря держави (титул)”, “суспільно-політичні й релігійні погляди”; 4 периферійні ЛСГ вторинних номінацій: “властивості натури, риси характеру”, “професія, рід діяльності”, “ступінь володіння (знаннями, багатством)”, “належність до течій у мистецтві, науці”; 9 ЛСГ номінацій асоціативного поля: “місце роботи; сфера, рід, предмет діяльності”, “місце проживання, розташування”, “національність і територіальні ознаки”, “сімейні стосунки, кривість та свояцтво”, “суспільний і майновий стан”, “суспільно-політичні явища, заходи”, “одяг, аксесуари, атрибути”, “страви, напої”, “ремінісценції”); спільні (і.-с. для питомих номінацій, лат., фр., англ. – для запозичених) та відмінні (псл. – для укр. і пол.; днв. – для нім.) генетичні основи номінацій соціального статусу людини; 3 відмінні ЛСГ номінацій асоціативного поля “соціальний статус людини”: “морально-психічні характеристики”, “фізичні характеристики” – в українській, польській мовах, “персоналії” – в польській.

Теоретичне значення дисертації пов'язане з поглибленням положень теорії номінації (генетичні основи первинного і вторинного знакопозначення), психолінгвістики (розробка комплексної методики проведення експериментів). Запропонована комплексна методика зіставлення асоціативно-тематичних полів номінацій соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах може бути екстрапольована на вивчення польової організації інших номінативних одиниць, зокрема й в інших мовах.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості їхнього застосування у викладанні нормативних дисциплін: “Загальне мовознавство” (розділ “Лексико-семантична система мови”), “Сучасна українська літературна мова” (розділ “Лексикологія”), “Порівняльна типологія польської та української мов”, “Порівняльна типологія німецької та української мов”, “Лексикологія польської мови”, “Лексикологія німецької мови”, “Лінгвокраїнознавство”; у спецкурсах і спецсеминарах із міжкультурної комунікації, психолінгвістики, при підготовці підручників і навчально-методичних посібників із лексикології. Опрацьований фактичний матеріал може стати у пригоді при укладанні словників асоціативних норм української, польської, німецької мов.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертаційного дослідження висвітлювалися в доповідях на п'яти міжнародних наукових конференціях: “Національна культура у парадигмах семіотики, мовознавства, літературознавства, фольклористики” (Київ, 2007 р.), “Мова і традиційна народна культура: ідеї, проблеми, пошуки” (Рівне, 2008 р.), “Мова і культура” (Київ, 2008 р.), “Мова і світ: дослідження та викладання” (Кіровоград, 2009 р.), “Діалог мов і культур” (Київ, 2009 р.); *трьох* всеукраїнських наукових конференціях: “Філологічні науки в освітніх закладах України” (Суми, 2007 р.), “Мовна комунікація і сучасні технології у форматі різномовних систем” (Горлівка, 2008 р.), “Мова. Культура. Комунікація” (Чернігів, 2008 р.); на *одній* міжвузівській науковій конференції “Етнос та культура: минуле, сьогодення, майбутнє” (Рівне, 2010 р.); на щорічних науково-звітних конференціях Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету (2007-2010 рр.). Дисертаційна робота обговорювалася на розширеному засіданні кафедри загального мовознавства і славістики Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

Публікації. Проблематику, теоретичні і практичні результати дисертаційного дослідження викладено в десяти публікаціях: у восьми статтях, опублікованих у фахових наукових виданнях, затверджених ВАК України, та тезах доповідей двох наукових конференцій.

Обсяг і структура роботи. Дисертація складається з переліку умовних скорочень, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури (279 найменувань, з яких 45 – іноземними мовами), списку довідкової літератури (57 найменувань), списку джерел ілюстративного матеріалу (67 найменувань), семи додатків. Повний обсяг дисертації – 314 сторінок, основний зміст викладено на 181 сторінці.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ

У вступі обґрунтовано актуальність теми дослідження, сформульовано мету, визначено завдання, об'єкт, предмет, наукову новизну дисертації, методи дослідження, охарактеризовано фактичний матеріал, теоретичне й практичне значення здобутих результатів, указано форми їхньої апробації і структуру роботи.

У першому розділі **“Психолінгвістичні засади вивчення номінацій соціального статусу людини як знаків первинного і вторинного семіозису”** проаналізовано динамічні процеси у первинному і вторинному знакопозначенні, первинну та вторинну номінацію як відображення стереотипів соціальної структури суспільства, здійснено таксономію первинних і вторинних номінацій на позначення соціальної організації суспільства, визначено місце асоціативного компонента у семантичній структурі вторинних номінацій соціального статусу людини, розроблено комплексну методику аналізу номінацій соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах.

Базисом розвитку соціального світу людини є її біологічна природа (В. Вундт, В. Карасик, А. Шлейхер). У соціальній системі індивід має два соціальні статуси (С. Фролов, Л. Юрженко, О. Яковлев): *приписаний статус*, якого набуває від народження, у спадщину або за певних життєвих обставин (стать, національність, раса, кривність, успадковані титули), і *досягнутий статус*, здобутий його власними зусиллями внаслідок вільного вибору (освіта, трудова кваліфікація, кар'єра, особливі заслуги). Обидві категорії позначаються широким спектром *номінацій соціального статусу людини* (далі НССЛ) – одиницями, що характеризують стать, вік, сімейний стан, кривність, расу, національність, титул, освіту і трудову кваліфікацію, професійну діяльність і кар'єру, особливі заслуги індивіда, виражаються іменниками або субстантивованими прикметниками і відображають стереотипи соціальної ієрархії у різних суспільствах.

Номінації соціального статусу людини дослідники вже неодноразово аналізували переважно у двох аспектах як знаки: 1) первинного (А. Бурячок, Н. Клименко, О. Моїсєєв, А. Мойсієнко, Т. Пристайко, А. Уфимцева, Л. Шкатова, Т. Smólkowa) і 2) вторинного (О. Бессонова, Н. Тропіна, D. Buttler, J. Istiaquine) семіозису. Під *первинним знакопозначенням* (О. Кубрякова, А. Уфимцева) розуміють первинне набуття мовним знаком номінативного значення, яке утворюється в процесі пізнання світу; під *вторинним* – використання в акті номінації фонетичної форми наявної одиниці для найменування нового позначуваного (В. Телія), в основі якої лежить асоціативний характер людського мислення (Д. Шмельов).

У процесі функціонування первинні НССЛ набувають переосмислення значення у напрямі розширення, появи конотацій чи звуження – аж до повної зміни значення. У цьому виявляється їх динамічний характер, який характеризується змінами: 1) у словотвірній системі мови та 2) у словниковому складі. До першого відносимо афіксальну деривацію, усичення, аббревіацію, осново- та словоскладання, запозичення (у досліджуваних мовах представлені запозичення із англ. – найменування осіб за професією: укр. *менеджер*,

пол. *menedżer*, нім. *Manager*); до другого – переорієнтацію, актуалізацію, а також пасивізацію, активізацію внутрішньомовних ресурсів (наприклад, переорієнтованими є укр. *фінансист*, пол. *finansista*, у нім. мові відповідна НССЛ *Finanzier* не зазнала переорієнтації).

Найпоширенішим підходом у дослідженні як первинних, так і вторинних НССЛ є *польовий підхід* (Ю. Караулов, З. Попова, Ю. Степанов, Й. Стернін, А. Уфимцева, Ф. Філін, Г. Щур), який дав змогу об'єднати ці одиниці в *тематичне поле* на основі спільності тематики, різних типів відношень та імені поля – складного словосполучення, що не входить у поле. Сукупність вербальних реакцій на певне слово-стимул, здобутих у ході асоціативного експерименту, називають *асоціативним полем*.

Тематичне поле “соціальний статус людини” має ядерно-периферійну організацію: ядро становлять одиниці первинного знакопозначення, периферію – вторинні найменування.

У дисертаційному дослідженні виявлено п'ять ЛСГ номінацій тематичного поля “соціальний статус людини” як знаків первинного семіозису: 1) “професія та рід занять” (укр. *продавець*, пол. *sprzedawca*, нім. *Verkäufer*); 2) “національність і територіальні ознаки” (укр. *англієць*, пол. *Anglik*, нім. *Engländer*); 3) “сімейні стосунки, кривність та свояцтво” (укр. *вітчим*, пол. *ojczym*, нім. *Stiefvater*); 4) “дворянське звання, звання володаря держави (титул)” (укр. *принцеса*, пол. *księżna*, нім. *Prinzessin*); 5) “суспільно-політичні та релігійні погляди” (укр. *християнин*, пол. *chrześcijanin*, нім. *Christ*). За кількісним співвідношенням НССЛ ЛСГ “професія та рід занять” складають в укр. 67,2 %, у пол. 66,9 %, у нім. 64,5 % від загальної кількості; НССЛ ЛСГ “національність і територіальні ознаки” – в укр. 11,1 %, у пол. 11,2 %, у нім. 11,5 %; НССЛ ЛСГ “сімейні стосунки, кривність та свояцтво” – в укр. 8,2 %, у пол. 7,1 %, у нім. 8,2 %; НССЛ ЛСГ “дворянське звання, звання володаря держави (титул)” – в укр. 7,4 %, у пол. 7,9 %, у нім. 7,5 %; НССЛ ЛСГ “суспільно-політичні та релігійні погляди” – в укр. 6,1 %, у пол. 6,9 %, у нім. 8,3 %.

При вторинному знакопозначенні виявлено чотири ЛСГ НССЛ: 1) “властивості натури” (укр. *джентльмен*, пол. *dżentelmen*, нім. *Gentleman*), риси характеру людини (укр. *дипломат*, пол. *dyplomata*, нім. *Diplomat*); 2) “професія, рід діяльності особи”: загальні позначення (укр. *корифей*, пол. *koryfeusz*, нім. *Koryphäe*), за якістю праці (укр. *коновал*, пол. *konował*, нім. *Pferdedoktor*); 3) “ступінь володіння”: уміннями (укр. *артист*, пол. *artysta*, нім. *Künstler*), багатством (укр. *король*, пол. *król*, нім. *König*); 4) “належність осіб до напрямів, течій у мистецтві, науці, ставлення осіб до відповідних наукових поглядів” (укр. *демократ*, пол. *demokrata*, нім. *Demokrat*). Такі одиниці склали в укр. 22 %, у пол. 25 %, у нім. 18 % від загальної кількості (1000 НССЛ) у кожній із мов, що пояснюється притаманністю вторинної номінації розмовному мовленню. Виявлено, що в німецькій мові процеси актуалізації потенційних сем НССЛ є більш повільними.

Зіставлення українських, польських та німецьких НССЛ здійснювалося в 4 етапи: 1) на *першому етапі* за допомогою методики компонентного аналізу визначено архісему, диференційні й індивідуальні семи номінацій тематичного поля “соціальний статус людини” як знаків первинного семіозису і потенційні семи номінацій як знаків вторинного семіозису; за допомогою методу польового моделювання виявлено ядерні й периферійні значення номінацій соціального статусу людини в тематичному полі; 2) на *другому етапі* із застосуванням зіставно-типологічного методу встановлено закономірності й відмінності у структурі тематичного поля НССЛ; 3) на *третьому етапі* за допомогою порівняльно-історичного методу здійснено внутрішню і зовнішню реконструкцію НССЛ як одиниць первинного і вторинного семіозису в зіставлюваних мовах; 4) на *четвертому етапі* описано вільний асоціативний експеримент, проведений із носіями трьох мов, що складався з 3-х етапів: підготовчого – відбору слів-стимулів і розробки анкети, власне проведення експерименту і заключного – обробки експериментальних даних; здійснено зіставно-типологічний аналіз результатів експерименту, проаналізовано ядро асоціативного поля досліджуваних номінацій на основі здобутих найчастотніших реакцій на слова-стимули та периферію – на підставі унікальних поодиноких реакцій.

У *другому розділі* “Семантико-генетична основа номінацій тематичного поля “соціальний статус людини” в українській, польській та німецькій мовах” здійснено семантичну і генетичну реконструкцію НССЛ ЛСГ “професія та рід занять”, “національність і територіальні ознаки”, “сімейні стосунки, кривність та свояцтво”, “дворянське звання, звання володаря держави (титул)”, “суспільно-політичні та релігійні погляди” в українській, польській та німецькій мовах.

Семантична основа номінацій тісно пов’язана з їх генетичною основою (А. Дібо, О. Трубачов) і зумовлена набором мінімальних семантичних компонентів (сем), для виявлення яких застосовано методику компонентного аналізу. Визначено архісему ‘соціальний статус людини’, що становить назву тематичного поля, диференційні семи, які є назвами п’яти ЛСГ номінацій тематичного поля “соціальний статус людини” як знаків первинного семіозису і потенційні семи номінацій як знаків вторинного семіозису (укр. *дитина* / пол. *dziecko* / нім. *Kind* містить семи: ‘істога’, ‘людина’, ‘сімейні стосунки’, ‘не належить до одного покоління’, ‘молодше за віком’, на основі останньої у процесі метафоризації відбулась актуалізація потенційної семи ‘наївна людина’).

Структура номінації повторює структуру лексико-семантичного поля: до ядра належить первинне, пряме значення, до периферії вторинне – прямо- і переноснопохідне (М. Фоміна) (табл. 1). Під вторинними – розумімо значення, що виникли на основі первинних унаслідок актуалізації потенційних сем, які відображають побічні властивості, характеристики (у нашому випадку – носіїв соціального статусу) і які реально існують або приписуються колективом.

Для позначення нового об’єкта використовуються прямопохідні значення – нейтральні і переноснопохідні – з додатковими емоційно-експресивними відтінками.

**Типи лексичних значень НССЛ
в українській, польській і німецькій мовах**

НССЛ із первинним значенням	НССЛ із вторинним значенням					
	прямопохідним			переносно-похідним		
	укр.	пол.	нім.	укр.	пол.	нім.
укр. учитель / пол. <i>nauczyciel</i> / нім. <i>Lehrer</i>			+	+		+
укр. суддя / пол. <i>sędzia</i> / нім. <i>Richter</i>	+	+		+	+	
укр. клоун / пол. <i>klown</i> / нім. <i>Clown</i>				+	+	+
укр. актор / пол. <i>aktor</i> / нім. <i>Schauspieler</i>				+	+	+
укр. президент / пол. <i>prezydent</i> / нім. <i>Präsident</i>	+	+	+			
укр. дипломат / пол. <i>dyplomata</i> / нім. <i>Diplomat</i>				+	+	+
укр. посол / пол. <i>ambasador</i> / нім. <i>Botschafter</i>	+				+	
укр. депутат / пол. <i>poseł</i> / нім. <i>Abgeordneter</i>	+	+				
укр. монах / пол. <i>mnich</i> / нім. <i>Mönch</i>				+		+
укр. негр / пол. <i>Murzyn</i> / нім. <i>Neger</i>					+	+
укр. турок / пол. <i>Turek</i> / нім. <i>Türke</i>					+	
укр. татарин / пол. <i>Tatar, Tatarzyn</i> / нім. <i>Tatar</i>				+	+	
укр. азіат / пол. <i>Azjata</i> / нім. <i>Asiat</i>				+	+	
укр. європеець / пол. <i>Europejczyk</i> / нім. <i>Europäer</i>			+	+	+	
укр. китасець / пол. <i>Chińczyk</i> / нім. <i>Chinese</i>					+	
укр. циган / пол. <i>Cygan</i> / нім. <i>Zigeuner</i>					+	+
укр. мати / пол. <i>matka</i> / нім. <i>Mutter</i>		+	+	+	+	+
укр. батько / пол. <i>ojciec</i> / нім. <i>Vater</i>				+	+	+
укр. син / пол. <i>syn</i> / нім. <i>Sohn</i>				+	+	+
укр. дочка / пол. <i>córka</i> / нім. <i>Tochter</i>				+	+	+
укр. мачуха / пол. <i>macocha</i> / нім. <i>Stiefmutter</i>				+	+	
укр. пасербиця / пол. <i>pasierbica</i> / нім. <i>Stieftochter</i>				+		
укр. пасерб / пол. <i>pasierb</i> / нім. <i>Stiefsohn</i>				+		
укр. вдова / пол. <i>wdowa</i> / нім. <i>Witwe</i>				+	+	+
укр. вдовець / пол. <i>wdowiec</i> / нім. <i>Witwer</i>				+	+	
укр. король / пол. <i>król</i> / нім. <i>König</i>				+	+	+
укр. королева / пол. <i>królowa</i> / нім. <i>Königin</i>				+	+	+
укр. барон / пол. <i>baron</i> / нім. <i>Baron</i>					+	
укр. ліберал / пол. <i>liberał</i> / нім. <i>Liberaler</i>				+	+	
укр. націоналіст / пол. <i>nacjonalista</i> / нім. <i>Nationalist</i>	+					
укр. консерватор / пол. <i>konserwatysta</i> / нім. <i>Konservativer</i>				+	+	+
укр. анархіст / пол. <i>anarchista</i> / нім. <i>Anarchist</i>				+	+	
укр. демократ / пол. <i>demokrata</i> / нім. <i>Demokrat</i>				+	+	+

У трьох мовах одиниці, запозичені наприкінці 20 ст., мають, як правило, лише прямі значення (укр. *маркетолог* / пол. *marketingowiec* / нім. *Marketingmanager*); вторинні значення на базі основного лексичного властиві одиницям, які функціонують протягом тривалого часу: від тих, що мають і.-с. основу (укр. *син* / пол. *syn* / нім. *Sohn*), до тих, що виникли у 18–19 ст. (укр. *психолог* / пол. *psycholog* / нім. *Psychologe*) [ЕСУМ, т. 4, с. 622; ESJP, т. 2, с. 959; EWD, т. 2, с. 1336].

Між п'ятьма ЛСГ трьох мов простежуються перехресні зв'язки. Так, наявні семи, які дозволяють віднести номінації одразу до кількох груп: укр. *царевич* / пол. *carewicz* / нім. *Zarewitsch* “син царя” містить як сему ‘сімейні стосунки’, так і ‘дворянське звання’, диференційною вважаємо останню, тому НССЛ належить до ЛСГ “дворянське звання, звання володаря держави (титул)”.

У ЛСГ “професія та рід занять” зафіксовані прямопохідні (укр. *президент* / пол. *prezydent* / нім. *Präsident*) вторинні значення і переноснопохідні (укр. *актор* / пол. *aktor* / нім. *Schauspieler*). У другій ЛСГ “національність і територіальні ознаки” не виявлено лексикографічно зафіксованих прямо- або переноснопохідних значень, спільних для трьох мов. У наступних трьох ЛСГ зафіксовано лише переноснопохідні вторинні значення, що є спільними: ЛСГ “сімейні стосунки, кривність та свояцтво” (укр. *батько* / пол. *ojciec* / нім. *Vater*), ЛСГ “дворянське звання, звання володаря держави (титул)” (укр. *королева* / пол. *królowa* / нім. *Königin*), ЛСГ “суспільно-політичні та релігійні погляди” (укр. *консерватор* / пол. *konserwatysta* / нім. *Konservativer*).

Генетичну основу номінацій соціального статусу людини визначено за допомогою прийомів внутрішньої і зовнішньої реконструкції (табл. 2).

Встановлено, що спільне індоєвропейське походження у трьох мовах мають тільки НССЛ ЛСГ “сімейні стосунки, кривність та свояцтво”: укр. *дочка* – пол. *córka* – нім. *Tochter* із і.-с. **dhug(h)atēr* “дочка”; праслов'янське (в укр. та пол. мовах) – НССЛ ЛСГ “сімейні стосунки, кривність та свояцтво”: укр. *зять* – пол. *zięć* від псл. **zětъ* та НССЛ ЛСГ “професія і рід занять”: укр. *лікар* – пол. *lekarz* є слов'янськими новотворами із запозиченим **lěкъ* “ліки”; спільне походження шляхом запозичення в зіставляваних мовах – НССЛ ЛСГ “суспільно-політичні й релігійні погляди”, зокрема із лат.: укр. *ліберал* – пол. *liberal* – нім. *Liberaler* від лат. *liberalis* “стосовний до свободи; вільний; благородний”, із фр.: укр. *аташе* – пол. *attaché* – нім. *Attaché* з фр. *attaché* “прикомандирований”, НССЛ ЛСГ “професія і рід занять” із англ.: укр. *клоун* – пол. *klown* – нім. *Clown* від англ. *clown* “т. с.”, із нім.: укр. *ювелір* – пол. *juwelier* – нім. *Juwelier*.

Відмінне походження встановлено у НССЛ: укр. *депутат* (лат.) – пол. *poseł* (псл.) – нім. *Abgeordneter* (нім.); укр. *депутат* із лат. *deputatus* “призначений, посланий, уповноважений”, слат. “особа, послана до двору імператора”; пол. *poseł* – від *posłać* “послати”, *ślać* “слати”; нім. *Abgeordneter* – від *abordnen* “направляти, делегувати уповноваженого, представника” (поч. 16 ст.), утворене від твірного слова *ordnen* у його давньому значенні “надавати посаду, давати доручення”, отже, власне означає “направляти когось із завданням”.

Генетична основа НССЛ в українській, польській і німецькій мовах

Походження НССЛ		НССЛ
спільне у трьох мовах	i.-e.	укр. <i>вдова</i> – пол. <i>wdowa</i> – нім. <i>Witwe</i> укр. <i>мати</i> – пол. <i>matka</i> – нім. <i>Mutter</i> укр. <i>син</i> – пол. <i>syn</i> – нім. <i>Sohn</i>
	лат.	укр. <i>архітектор</i> – пол. <i>architekt</i> – нім. <i>Architekt</i> укр. <i>ліберал</i> – пол. <i>liberał</i> – нім. <i>Liberaler</i> укр. <i>президент</i> – пол. <i>prezydent</i> – нім. <i>Präsident</i>
спільне шляхом запозичення у трьох мовах	фр.	укр. <i>аташе</i> – пол. <i>attaché</i> – нім. <i>Attaché</i> укр. <i>міністр</i> – пол. <i>minister</i> – нім. <i>Minister</i> укр. <i>режисер</i> – пол. <i>reżyser</i> – нім. <i>Regisseur</i>
	англ.	укр. <i>клоун</i> – пол. <i>klown</i> – нім. <i>Clown</i> укр. <i>менеджер</i> – пол. <i>menedżer</i> – нім. <i>Manager</i>
	нім.	укр. <i>граф</i> – пол. <i>graf, hrabia</i> – нім. <i>Graf</i> укр. <i>лимар</i> – пол. <i>rymarz</i> – нім. <i>Rierner</i> укр. <i>ювелір</i> – пол. <i>jubiler</i> – нім. <i>Juwelier</i>
	ісп. (лат.)	укр. <i>інфант</i> – пол. <i>infant</i> – нім. <i>Infant</i>
	гр.	укр. <i>монах</i> – пол. <i>mnich</i> – нім. <i>Mönch</i>
	араб.	укр. <i>султан</i> – пол. <i>sultan</i> – нім. <i>Sultan</i>
	тур.	укр. <i>турок</i> – пол. <i>Turek</i> – нім. <i>Türke</i>
від спільних запозичених основ:	англ.	укр. <i>маркетолог</i> – пол. <i>marketingowiec</i> – нім. <i>Marketingmanager</i>
в українській та німецькій мовах	i.-e.	укр. <i>батько</i> – пол. <i>ojciec</i> – нім. <i>Vater</i>
в українській та польській мовах	лат. – лат. – нвп.	укр. <i>актор</i> – пол. <i>aktor</i> – нім. <i>Schauspieler</i>
	фр. – фр. – свн.	укр. <i>маркіз</i> – пол. <i>markiz</i> – нім. <i>Markgraf</i>
в українській та німецькій мовах	нвп. – лат. – прагерм.	укр. <i>принц</i> – пол. <i>książę</i> – нім. <i>Prinz</i>
в українській та польській мовах	псл. – псл – двн.	укр. <i>лікар</i> – пол. <i>lekarz</i> – нім. <i>Arzt</i> укр. <i>учитель</i> – пол. <i>nauczyciel</i> – нім. <i>Lehrer</i>
	псл. – псл – свн.	укр. <i>бондар</i> – пол. <i>bednarz</i> – нім. <i>Böttcher</i>
від різних запозичених основ в українській та польській мовах	псл. – псл. – двн.	укр. <i>зброяр</i> – пол. <i>rusznikarz</i> – нім. <i>Büchsenmacher</i>
	псл. – псл. – двн.	укр. <i>кочегар</i> – пол. <i>palacz</i> – нім. <i>Heizer</i>
	псл. – псл. – двн.	укр. <i>тваринник</i> – пол. <i>hodowca</i> – нім. <i>Viehzüchter</i>
відмінне у трьох мовах	лат. – псл. – нім.	укр. <i>депутат</i> – пол. <i>posel</i> – нім. <i>Abgeordneter</i>
	псл. – фр. – двн.	укр. <i>посол</i> – пол. <i>ambasador</i> – нім. <i>Botschafter</i>

У третьому розділі “Ядерно-периферійна організація асоціативного поля номінацій соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах” описано вільний асоціативний експеримент, проведений із носіями трьох мов, здійснено зіставно-типологічний аналіз його результатів, виявлено ядро асоціативного поля досліджуваних номінацій на основі здобутих найчастотніших реакцій на слова-стимули та периферію – на підставі унікальних поодиноких реакцій.

Традиційно у психолінгвістиці під асоціаціями розуміють зв'язок між об'єктами й явищами, що ґрунтується на суб'єктивному досвіді індивіда (Р. Фрумкіна), які виявляються шляхом асоціативного експерименту. Виділяють (В. Белянін, О. Леонтьєв, Н. Grimm, J. Engelkamp) два основні види асоціативних експериментів: *спрямований*, в якому обмежено вибір слова-реакції, наприклад, настановою відповідати лише іменниками, та *вільний*, загальноприйнятою методикою проведення якого є: за певний період часу (5-10 секунд на одне слово-стимул) відповісти першим словом, яке спало на думку, не обмежуючи ані формальні, ані семантичні особливості слова-реакції.

У дослідженні проведено *вільний асоціативний експеримент* із носіями української, польської та німецької мов, який складався з трьох етапів: підготовчого – відбору слів-стимулів і розробки анкети, проведення експерименту і заключного – обробки експериментальних даних.

На першому, підготовчому, етапі складено список слів-стимулів (71 НССЛ), які вживаються як знаки первинної номінації, однак містять фонові ознаки, що впливають на індивідуальні асоціації. Для “чистоти” здобутих результатів підготовлено два варіанти списків слів-стимулів – в алфавітному і зворотному порядку для кожної з досліджуваних мов.

На другому етапі проведено власне експеримент (у письмовій формі, анонімний), в якому взяли участь по 100 українських (Рівне, Київ, Україна, квітень 2008 р.), польських (Щецин, Польща, грудень 2007 р.) та німецьких (Грайфсвальд, Німеччина, червень 2008 р.) інформантів віком від 18 до 30 років, чоловіки і жінки в однаковому співвідношенні. Експеримент проводився з групами інформантів по 15-20 осіб.

Заключний етап полягав в обробці експериментальних даних: а) у формуванні асоціативного ряду кожного слова-стимулу, б) кількісному обчисленні здобутих реакцій для виявлення найчастотніших – ядра асоціативного поля і менш частотних – периферії, в) класифікації вербальних асоціацій.

Ядро асоціативного поля досліджуваних номінацій за кількісними показниками складають *спільні* найчастотніші реакції: в українській, польській, німецькій мовах (табл. 3) на 11 слів-стимулів (15,5 %); в українській, польській мовах – на 13 (18,3 %); в українській, німецькій мовах – на 6 (8,5 %); в польській, німецькій мовах – на 16 (22,5 %); та *відмінні* у трьох мовах – на 25 стимулів (35,2 %), що свідчить про національну унікальність мовної свідомості інформантів – носіїв української, польської та німецької мов.

Спільні найчастотніші реакції у зіставляваних мовах

Слово-стимул (укр. / пол. / нім.)	Найчастотніша реакція (укр. / пол. / нім.)
брат / brat / Bruder	сестра 16 / siostra 27 / Schwester 43
вчитель / nauczyciel / Lehrer	школа 16 / szkoła 31 / Schule 22
жінка / kobieta / Frau	чоловік 8 / mężczyzna 15 / Mann 36
клоун / kłown / Clown	цирк 23 / cyrk 39 / Zirkus 23
королева / królowa / Königin	корона 11 / korona 19 / Krone 20
король / król / König	корона 16 / korona 23 / Krone 31
пастух / pasterz / Hirt	вівці (вівця) 34 / owce (owca) 67 / Schafe (Schaf) 71
сестра / siostra / Schwester	брат 9 / brat 22 / Bruder 32
суддя / sędzia / Richter	суд 18 / sąd 27 / Gericht 17
хлопець / chłopak / Junge	дівчина 15 / dziewczyna 23 / Mädchen 32
чоловік / mężczyzna / Mann	жінка 14 / kobieta 21 / Frau 37

Таблиця 4

Співвідношення ЛСГ НССЛ тематичного й асоціативного полів

Тематичне поле				Асоціативне поле			
ЛСГ	укр.	пол.	нім.	ЛСГ	укр.	пол.	нім.
“професія та рід занять”	+	+	+	“місце роботи; сфера, рід, предмет діяльності”	+	+	+
				“місце проживання, розташування”	+	+	+
				“суспільний і майновий стан”	+	+	+
				“одяг, аксесуари”	+	+	+
				“персоналії”			+
“національн. і територіальні ознаки”	+	+	+	“національність і територіальні ознаки”	+	+	+
				“місце проживання, розташування”	+	+	+
				“суспільно-політичні явища, заходи”		+	+
				“морально-психічні характеристики”	+	+	
				“страви, напої”	+	+	+
“сімейні стосунки, кривність та свояцтво”	+	+	+	“фізичні характеристики”	+		
				“сімейні стосунки, кривність та свояцтво”	+	+	+
				“морально-психічні характеристики”	+	+	
				“ремінісценції”		+	+
				“фізичні характеристики”	+		+
“дворянське звання, звання володаря держави (титул)”	+	+	+	“одяг, аксесуари, атрибути”	+	+	+
				“сімейні стосунки, кривність та свояцтво”	+		
				“суспільний і майновий стан”	+	+	+
				“страви, напої”		+	
				“місце проживання, розташування споруди”			+
				“персоналії”		+	
				“ремінісценції”	+	+	+
“суспільно-політ. й реліг. погляди”	+	+	+	“суспільно-політичні явища, заходи”	+	+	+
				“місце роботи; сфера, рід, предмет діяльності”	+	+	+
				“персоналії”			+

За результатами вільного асоціативного експерименту здобуті реакції об'єднано в ЛСГ асоціативного поля, які корелюють із ЛСГ тематичного поля. Проте такий збіг спостерігається лише у ЛСГ “національність і територіальні ознаки” і “сімейні стосунки, кривність та свояцтво” (табл. 4). Виявлено 9 спільних для трьох мов ЛСГ НССЛ асоціативного поля: 1) “місце роботи; сфера, рід, предмет діяльності” – для одиниць першої і п'ятої ЛСГ тематичного поля, 2) “місце проживання, розташування” – для одиниць першої і другої ЛСГ, 3) “національність і територіальні ознаки” – для одиниць другої ЛСГ тематичного поля, 4) “сімейні стосунки, кривність та свояцтво” – для одиниць третьої ЛСГ, 5) “суспільний і майновий стан” – для одиниць четвертої ЛСГ, 6) “суспільно-політичні явища, заходи” – для одиниць п'ятої ЛСГ, 7) “одяг, аксесуари, атрибути” – для одиниць першої і четвертої ЛСГ, 8) “страви, напої” – для одиниць другої ЛСГ, 9) “ремінісценції” – для одиниць четвертої ЛСГ та 3 відмінні: 1) “морально-психічні характеристики” (в укр., пол. мовах для одиниць другої і третьої ЛСГ тематичного поля), 2) “фізичні характеристики” (в укр., пол. мовах для одиниць третьої ЛСГ, в укр. – для одиниць другої ЛСГ), 3) “персоналії” (у пол. – для одиниць четвертої ЛСГ тематичного поля, у нім. – першої і п'ятої ЛСГ).

Ядерна організація асоціативного поля відображена у *типах реакцій*, що є спільними у трьох мовах: 1) синтагматичні (атрибутивні: укр. *іноземець* < *чужий*, пол. *bezrobotny* “безробітний” < *biedny* “бідний”, нім. *Kind* “дитина” < *klein* “мала”); 2) парадигматичні (категоріальні: укр. *батько* < *син*, пол. *córka* “дочка” < *matka* “мати”, нім. *Sohn* “син” < *Vater* “батько”; гіперонімічні: укр. *поляк* < *сусід*, пол. *Niemiec* “німець” < *sąsiad* “сусід”, нім. *Pole* “поляк” < *Nachbar* “сусід”; антонімічні, зокрема родові кореляції: укр. *брат* / пол. *brat* / нім. *Bruder* < укр. *сестра* / пол. *siostra* / нім. *Schwester*); 3) тематичні: укр. *суддя* / пол. *sędzia* / нім. *Richter* < укр. *суд* / пол. *sąd* / нім. *Gericht*; 4) ремінісцентні: укр. *барон* < *Мюнхгаузен*, пол. *macocha* “мачуха” < *Kopciuszek* “Попелюшка”, нім. *Stieftochter* “пасербиця” < *Aschenputtel* “Попелюшка”; та відмінними – у пол. і нім. мовах: 1) парадигматичні (гіпонімічні: пол. *rodak* “земляк” < *Polak* “поляк”, нім. *Landsmann* “земляк” < *Deutscher* “німець”); 2) персоналії: пол. *księżna* “принцеса” < *Diana* “Діана”, нім. *Präsident* “президент” < *Bush* “Буш”; і у *напрямах асоціювання*, що є спільними у трьох мовах: майновий стан (укр. *безробітний* < *бідний*, пол. *baron* “барон” < *bogactwo* “багатство”, нім. *Arbeiter* “робітник” < *Geld* “гроші”; одяг, аксесуари, атрибути (укр. *королева* / пол. *królowa* / нім. *Königin* < укр. *корона* / пол. *korona* / нім. *Krone*); страви й напої (укр. *українець* < *сало*, пол. *Anglik* “англієць” < *herbata* “чай”, нім. *Italiener* “італієць” < *Pizza* “піца”).

Периферійна організація асоціативного поля представлена спільними для трьох мов *типами реакцій*: 1) синтагматичними (атрибутивними: укр. *мулат* < *гарненький*, пол. *córka* “дочка” < *grzeczna* “ввічлива”, нім. *Schwester* “сестра” < *kleine* “мала”; синтаксичними: укр. *мусульманин* < *молиться*, пол. *bezrobotny* “безробітний” < *stoi w kolejce* “стоїть у черзі”, нім. *Mutter* “мати” < *beschützt* “захистає”); 2) парадигматичними (категоріальними: укр. *німець* < *англієць*, пол.

Turek “турок” < *Niemiec* “німець”, нім. **Pole** “поляк” < *Tscheche* “чех”; гіперонімічними: укр. депутат / пол. **poseł** / нім. **Abgeordneter** < укр. *політик* / пол. *polityk* / нім. *Politiker*; гіпонімічними: укр. лікар < *стоматолог*, пол. **lekarz** “лікар” < *ginekolog* “гінеколог”, нім. **Arzt** “лікар” < *Dermatologe* “дерматолог”; синонімічними: укр. президент / пол. **prezydent** / нім. **Präsident** < укр. глава держави / пол. *głowa państwa* / нім. *Staatsoberhaupt*, зокрема стилістичними синонімами: укр. німець < *фріц*, пол. **Francuz** “француз” < *żabojad* “жабоїд”, нім. **Amerikaner** “американець” < *Ami* “американець”; антонімічні, в тому числі родові кореляції: укр. поляк / пол. **Polak** / нім. **Pole** < укр. полька, полячка / пол. *polka* / нім. *Polin*); 3) тематичними: укр. принц / пол. **książę** / нім. **Prinz** < укр. трон / пол. *tron* / пол. *Thron*; 4) вигукowymi: укр. американець < *ганьба*, турок < *фе*, укр. моряк < *де тебе носило?*, пол. **minister** “міністр” < *wstyd!* “сором!”, нім. **Schauspielerin** “актриса” < *Deutsche Filme sind schlecht!* “Німецькі фільми погані!”; 5) словотвірними: укр. король / пол. **król** / нім. **König** < укр. королівство / пол. *królestwo* / нім. *Königreich*; 6) ремінісцентними: укр. мачуха < 12 місяців, пол. **macocha** “мачуха” < *Śnieżka* “Білосніжка”, нім. **Stiefmutter** “мачуха” < *Dornröschen* “Спляча красуня”; 7) персоналіями: укр. принц / пол. **książę** / нім. **Prinz** < укр. Чарльз / пол. *Karol* / нім. *Charles*; та відмінним типом реакцій – фонетичними – лише укр. (турок < *придурок*) та пол. (*poseł* “депутат” < *osiół* “віслюк”); спільними для трьох мов напрями асоціювання: риси зовнішності (укр. *китаєць* / пол. **Chińczyk** / нім. **Chinese** < укр. *маленький, малий* / *mały / klein*) та характеру (укр. *батько* / пол. **ojciec** / нім. **Vater** < укр. *суворий* / пол. *surowy* / нім. *streng*), розумові здібності (укр. *американець* / пол. **Amerikanin** / нім. **Amerikaner** < укр. *тупий, дурний* / пол. *głupi* / нім. *dumm*), майновий стан (укр. *султан* / пол. **sultan** / нім. **Sultan** < укр. *багатий* / пол. *bogaty* / нім. *reich*), одяг, аксесуари, атрибути (укр. *міністр* / пол. **minister** / нім. **Minister** < укр. *костюм* / пол. *garnitur* / нім. *Anzug*), страви й напої (укр. *француз* / пол. **Francuz** / нім. **Franzose** < укр. *вино* / пол. *wino* / нім. *Wein*), географічні назви (укр. *маркіза* / пол. **markiza** / нім. **Marquise** < укр. *Франція* / пол. *Francja* / нім. *Frankreich*) та визначні місця (укр. *француз* / пол. **Francuz** / нім. **Franzose** < укр. *Ейфелева вежа* / пол. *wieża Eiffla* / нім. *Eiffelturm*).

Встановлено, що за частиномовною належністю 70 % реакцій у трьох мовах становлять іменники (укр. *моряк* / пол. **marynarz** / нім. **Seemann** < укр. *море* / пол. *morze* / нім. *Meer*); реакції здобуті на вторинне прямо- і переноснопохідне значення складають 2 % (укр. *королева* / пол. **królowa** / нім. **Königin** < *шахи* / *szachy / Schach*); переважають реакції на первинне пряме значення – 98 % (укр. *ювелір* / пол. **jubiler** / нім. **Juwelier** < укр. *золото* / пол. *złoto* / нім. *Gold*), які відображають риси зовнішності, характеру, певні предмети та об’єкти і пов’язані зі значенням НССЛ, що свідчить про її сприйняття в першу чергу як схеми-образу. Ядерна організація асоціативного поля номінацій соціального статусу людини є стереотипною, відображає суспільну (колективну) мовну свідомість, периферійна – більш різноманітна за типами реакцій та напрями асоціювання, є відбиттям індивідуальної мовної свідомості.

Загальні результати дослідження дозволяють зробити такі **висновки**:

Теоретико-методологічна концепція дисертаційного дослідження ґрунтується на таких положеннях: 1) у соціальній системі індивід має два соціальні статуси: *приписаний статус*, якого набуває від народження, у спадщину або за певних життєвих обставин, і *досягнутий статус*, здобутий власними зусиллями внаслідок вільного вибору; 2) номінації соціального статусу людини (НССЛ) – це одиниці, що позначають стать, вік, сімейний стан, кривність, расу, національність, титул, освіту і трудову кваліфікацію, професійну діяльність і кар'єру, особливі заслуги індивіда і мають субстантивоване морфологічне походження; 3) НССЛ функціонують як знаки первинного і вторинного семіозису; 4) в основі виникнення вторинних НССЛ лежать асоціативні механізми переосмислення значень, що свідчить про динаміку їхньої семантичної структури.

Розроблена комплексна методика зіставлення НССЛ в українській, польській та німецькій мовах виявилася ефективною передусім при визначенні закономірностей і відмінностей в їхній семантичній основі та походженні, а також тих стереотипів, що відображають як суспільну (колективну), так й індивідуальну мовну свідомість українців, поляків та німців.

Зіставлення асоціативно-тематичних полів номінацій соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах дало можливість простежити тенденцію до ширшої семантики номінацій соціального статусу людини в асоціативному полі, порівняно з тематичним полем.

Семантична основа номінацій тематичного поля “соціальний статус людини” тісно пов'язана з їх генетичною основою і зумовлена набором мінімальних семантичних компонентів (сем), на основі яких у зіставляваних мовах встановлено п'ять ЛСГ одиниць із первинним ядерним значенням: 1) “професія та рід занять”, 2) “національність і територіальні ознаки”, 3) “сімейні стосунки, кривність та свояцтво”, 4) “дворянське звання, звання володаря держави (титул)”, 5) “суспільно-політичні й релігійні погляди”; та чотири ЛСГ – із периферійним – вторинним: 1) “властивості натури, риси характеру”; 2) “професія, рід діяльності”; 3) “ступінь володіння (знаннями, багатством)”; 4) “належність до течій у мистецтві, науці”. Встановлено, що в німецькій мові процеси актуалізації потенційних сем НССЛ є більш повільними.

Генетичну основу номінацій соціального статусу людини визначено шляхом прийомів внутрішньої і зовнішньої реконструкції: спільне індоєвропейське походження є характерним для питомих номінацій, латинське, французьке, англійське – для запозичених; відмінне праслов'янське – для українських і польських (зокрема від різних основ), давньовірхньонімецьке – для німецьких, що пояснюється різними процесами становлення національних мов.

Спільні лексичні значення НССЛ у трьох мовах зумовлені наявністю однакових сем, відмінні – у прямо- і переноснопохідних – актуалізацією різних потенційних сем або відсутністю такого процесу загалом, що пояснюється неоднаковим сприйняттям фрагментів мовної картини світу представниками різних соціумів.

Асоціативне поле “соціальний статус людини” характеризується наявністю у зіставлюваних мовах дев’яти спільних ЛСГ номінацій: “місце роботи; сфера, рід, предмет діяльності”, “місце проживання, розташування”, “національність і територіальні ознаки”, “сімейні стосунки, кривність та свояцтво”, “суспільний і майновий стан”, “суспільно-політичні явища, заходи”, “одяг, аксесуари, атрибути”, “страви, напої”, “ремінісценції” – і трьох відмінних ЛСГ номінацій: “морально-психічні характеристики”, “фізичні характеристики”, “персоналії”.

Ядро асоціативного поля номінацій соціального статусу людини становлять чотири типи асоціацій, спільні для зіставлюваних мов: синтагматичні (атрибутивні, синтаксичні), парадигматичні (категоріальні, гіперонімічні, антонімічні), тематичні, ремінісцентні; два відмінні типи – у польській і німецькій мовах: парадигматичні (гіпонімічні), персоналії; периферію – сім спільних типів асоціацій: синтагматичні (атрибутивні, синтаксичні), парадигматичні (категоріальні, гіперонімічні, гіпонімічні, синонімічні, антонімічні), тематичні, оклично-вигуківі, словотвірні, ремінісцентні, персоналії та один – відмінний, представлений в українській і польській мовах: фонетичні асоціації.

Визначено вісім універсальних для трьох мов напрямів асоціювання: риси зовнішності; риси характеру; розумові здібності; майновий стан; одяг, аксесуари, атрибути; страви й напої; географічні назви; визначні місця (з них у ядрі представлено лише три, спільні для досліджуваних мов: майновий стан; одяг, аксесуари, атрибути; страви й напої). Це зумовлено тим, що носії української, польської та німецької мов ідентифікують слова-стимули, які позначають соціальний статус людини, за подібним набором ознак.

Зіставлення асоціативно-тематичних полів НССЛ в українській, польській та німецькій мовах засвідчило, що досліджуванім одиницям притаманна семантична амбівалентність, яка виникає внаслідок асоціації цих одиниць із поведінкою, зовнішніми та внутрішніми якостями людини, відображенні в їхній семантичній структурі різних сторін людського буття, що підтверджено результатами проведеного вільного асоціативного експерименту з носіями української, польської та німецької мов.

Перспективи подальших досліджень полягають у побудові асоціативних полів НССЛ, що функціонують у художніх творах, засобах масової інформації із подальшим їхнім зіставленням із полями, утвореними за результатами вільного асоціативного експерименту.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Бісовецька Т. В. Лексико-семантичні групи маркованих номінативних одиниць на позначення соціального статусу в українській мові / Т. В. Бісовецька // Слов'янський вісник : зб. наук. праць. – Рівне : РІС КСУ, 2007. – Серія “Філологічні науки” Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського слав'яністичного університету. – Вип. 7. – С. 43-47.

2. Бісовецька Т. В. Соціально марковані номінативні одиниці у вторинному семіозисі / Т. В. Бісовецька // Філологічні науки : зб. наук. праць. – Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2007. – Ч. 2. – С. 3-11.

3. Бісовецька Т. В. Динаміка номінативних процесів соціально маркованих одиниць у різносистемних мовах / Т. В. Бісовецька // Мовні і концептуальні картини світу : зб. наук. праць. – К. : ВГЦ Київський університет, 2008. – Вип. 24. – Ч. 1. – С. 73-79.

4. Бісовецька Т. В. Специфіка вербалізації національних стереотипів носіями польської мови (за даними вільного асоціативного експерименту) / Т. В. Бісовецька // Мова і культура : наук. щорічний журнал. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2008. – Вип. 11. – Т. II (114). – С. 154-162.

5. Бісовецька Т. В. Зіставний аспект дослідження вербальних асоціацій (на матеріалі польської та української мов) / Т. В. Бісовецька // Слов'янський вісник : зб. наук. праць. – Рівне : РІС КСУ, 2009. – Серія “Філологічні науки” Рівненського державного гуманітарного університету та Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету. – Вип. 8. – С. 27-32.

6. Бісовецька Т. В. Номінативні одиниці на позначення родинних стосунків в українській, німецькій та польській мовах (за даними вільного асоціативного експерименту) / Т. В. Бісовецька // Наукові записки : зб. наук. праць. – Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – Серія : Філологічні науки (мовознавство) : у 4 ч. – Вип. 81 (3). – С. 210-214.

7. Бісовецька Т. В. Відображення мовної свідомості українців, німців, поляків у номінативних одиницях на позначення соціального статусу людини (за даними вільного асоціативного експерименту) / Т. В. Бісовецька // Науковий часопис національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. : зб. наук. праць. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Серія № 9 “Сучасні тенденції розвитку мов”. – Вип. 4. – С. 98-103.

8. Бісовецька Т. В. Реконструкція номінацій соціального статусу людини тематичного поля “сімейні стосунки” / Т. В. Бісовецька // Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії : зб. наук. праць. – Рівне : РДГУ, 2010. – Вип. 18. – С. 232-236.

9. Бісовецька Т. В. Асоціативне поле “ДИТИНА” за результатами експериментального дослідження / Т. В. Бісовецька // Мова. Культура. Комунікація : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф., 16 трав. 2008 р. – Чернігів : ВіТ-сервіс, 2008. – С. 7-10.

10. Бісовецька Т. В. Динамічний аспект процесів номінації / Т. В. Бісовецька // Вісник студентського наукового товариства Горлівського державного педагогічного інституту іноземних мов : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених [“Мовна комунікація і сучасні технології у форматі різнорівневих систем”], (Горлівка, 15-16 трав. 2008 р.). – Горлівка : Видавництво ГДПШМ, 2008. – Вип. 10. – С. 3-5.

АНОТАЦІЇ

Бісовецька Т. В. Асоціативно-тематичні поля номінацій соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах: семантико-генетичний аспект. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.17 – порівняльно-історичне і типологічне мовознавство. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2011.

У дисертаційному дослідженні запропоновано новий підхід до зіставно-типологічного вивчення асоціативно-тематичних полів номінацій соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах; розроблено комплексну методику зіставлення номінації соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах; виявлено семантичну основу ЛСГ номінацій тематичного поля “соціальний статус людини”; здійснено генетичну реконструкцію номінацій соціального статусу людини в українській, польській та німецькій мовах; зіставлено ЛСГ номінацій соціального статусу людини в асоціативному полі на основі проведеного вільного асоціативного експерименту з носіями української, польської та німецької мов; проаналізовано спільні й відмінні реакції носіїв зіставляваних мов на слова-стимули номінацій соціального статусу людини.

Ключові слова: номінації соціального статусу людини, тематичне поле, асоціативне поле, семантична основа, генетична реконструкція, вільний асоціативний експеримент.

Бисовецкая Т. В. Ассоциативно-тематические поля номинаций социального статуса человека в украинском, польском и немецком языках: семантико-генетический аспект. – Рукопис.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.17 – сравнительно-историческое и типологическое языкознание. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, 2011.

Диссертация посвящена сопоставительному исследованию ассоциативно-тематических полей номинаций социального статуса человека в украинском, польском и немецком языках с позиций семантики и генетики.

В работе предложен новый подход к сопоставительно-типологическому изучению ассоциативно-тематических полей номинаций социального статуса человека; разработана и апробирована методика сопоставления номинаций социального статуса человека в украинском, польском и немецком языках. На первом этапе выявлены архисема, дифференциальные семы номинаций тематического поля “социальный статус человека” как знаков первичного семиозиса и потенциальные семы номинаций как знаков вторичного семиозиса; номинации социального статуса человека классифицированы в ЛСГ тематического поля “социальный статус человека”, выявлены его ядро и периферия. На втором этапе установлены закономерности и отличия в структуре

тематического поля. На третьем этапе осуществлена внутренняя и внешняя реконструкция номинаций как единиц первичного и вторичного семиозиса в сопоставляемых языках. На четвертом этапе описано свободный ассоциативный эксперимент с носителями трех языков, который состоял из 3-х этапов: подготовительного – отбора слов-стимулов и составления анкеты, проведения эксперимента и заключительного – обработки экспериментальных данных; проведено сравнительно-типологический анализ результатов эксперимента, проанализировано ядро и периферию ассоциативного поля.

Разработанная методика сопоставления номинаций социального статуса человека в украинском, польском и немецком языках оказалась наиболее эффективной при выявлении общего и отличного в их семантике и происхождении.

Сопоставление ассоциативно-тематических полей номинаций социального статуса человека в трех языках позволило выявить тенденцию к более широкой семантике номинаций социального статуса человека в ассоциативном поле, по сравнению с тематическим. Установлены общие закономерности организации ассоциативно-тематических полей в трех языках.

Исследование семантических основ номинаций социального статуса человека показало, что в сопоставляемых языках выделяются пять общих ЛСГ первичных номинаций тематического поля “социальный статус человека”, которые составляют его ядро в трех языках: 1) “профессия и род занятий”; 2) “национальность и территориальный признак”; 3) “семейные отношения, не- / кровное родство”; 4) “титул”; 5) “общественно-политические и религиозные убеждения”; и четыре ЛСГ вторичных номинаций этого поля, которые составляют периферию: 1) “свойства натуры, черты характера”; 2) “профессия, род деятельности”; 3) “степень владения (знаниями, богатством)”; 4) “принадлежность к течениям в искусстве, науке”.

Генетическая реконструкция позволила определить механизмы образования номинаций социального статуса человека в сопоставляемых языках: общие (индоевропейское происхождение для исконных номинаций, латинское, французское, английское для заимствованных номинаций), отличные (праславянское для украинских и польских, древневерхненемецкое – для немецких); отличия объясняются самобытностью становления национальных языков.

Общие лексические значения номинаций социального статуса человека в трех языках обусловлены наличием одинаковых сем, отличные – в производных прямых и переносных – актуализацией разных потенциальных сем или отсутствием такого процесса, что связано с различным восприятием фрагментов языковой картины мира представителями исследуемых лингвокультур.

Ассоциативное поле “социальный статус человека” характеризуется наличием в сопоставляемых языках девять общих ЛСГ номинаций: “место работы; род, сфера деятельности”; “место проживания, расположения”, “национальность и территориальные признаки”, “семейные отношения, не- / кровное родство”,

“общественное и материальное положение”, “общественно-политические явления, мероприятия”, “одежда, аксессуары, атрибуты”, “блюда, напитки”, “символы власти”, “реминисценции” – и три отличных ЛСГ номинаций: “морально-психические характеристики”, “физические характеристики”, “персоналии”.

В ядре ассоциативного поля выделены четыре общих для трех языков типа ассоциаций: синтагматические (атрибутивные, синтаксические), парадигматические (категориальные, гиперонимические, антонимические), тематические, реминисцентные; два отличных типа, зафиксированных в польском и немецком языках: парадигматические (гипонимические), персоналии; на периферии – семь общих для трех языков типа: синтагматические (атрибутивные, синтаксические), парадигматические (категориальные, гиперонимические, гипонимические, синонимические, антонимические), тематические, реакции-восклицания, словообразовательные, реминисцентные, персоналии – и отличный, выявленный в украинском и польском языках тип: фонетические реакции.

Исследование номинаций социального статуса человека позволило определить, что этим единицам присуща семантическая амбивалентность, которая возникает вследствие ассоциации данной номинации с поведением, внешними и внутренними качествами ее носителей, отображения в своем значении разных сторон человеческого бытия, что нашло подтверждение в результатах проведенного свободного ассоциативного эксперимента.

Ключевые слова: номинации социального статуса человека, тематическое поле, ассоциативное поле, семантическая основа, генетическая реконструкция, свободный ассоциативный эксперимент.

Bisovetska T. V. Associative, thematic fields of human social status nominations in Ukrainian, Polish and German: semantic and genetic aspects. – Manuscript.

Thesis for a candidate degree in Philology in speciality 10.02.17 – Contrastive, Historical and Typological Linguistics. – M. P. Drahomanov National Teacher Training University, Kyiv, 2011.

The thesis suggests a new approach to the contrastive and typological study of associative and thematic fields of human social status nominations in Ukrainian, Polish and German. The paper introduces the complex methodology for comparing the human social status nominations in Ukrainian, Polish and German. The integral methodology applied makes it possible to identify the semantic basis of the lexical and semantic groups of nominations in the “social status” thematic field, as well as to perform the genetic reconstruction of human social status nominations in Ukrainian, Polish and German. The lexical and semantic groups of human social status nominations were compared in the associative field on the basis of free association test in Ukrainian, Polish and German; the common and different reactions of Ukrainian, Polish and German informants to the stimuli words were analysed.

Key words: human social status nominations, thematic field, associative field, semantic basis, genetic reconstruction, free association test.

Підписано до друку 30.12.2010 р. Формат 60х90/16.

Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100. Зам. 38.

«Видавництво “Науковий світ”»[®]

Свідоцтво ДК № 249 від 16.11.2000 р.

м. Київ, вул. Боженка, 17, оф. 414.

200-87-13, 200-87-15, 050-525-88-77

